

ΕΤΑΙΡΕΙΑΙ

Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΚΡΗΤΗ

Μαρία Σ. Γιούνη

Λέκτωρ της Νομικής ΔΠΘ

Η Δρήρος, στην ανατολική Κρήτη, είναι γνωστή ως τόπος προέλευσης του αρχαιότερου νόμου που σώζεται σε επιγραφή από τον ελλαδικό χώρο. Εκτός όμως από το νόμο αυτόν, ο οποίος απαγορεύει την επανάληψη της θητείας του ίδιου πολίτη ως *κόσμου* πριν από την πάροδο δέκα ετών από την τελευταία φορά που κατείχε το αξίωμα αυτό¹, από τη Δρήρο προέρχονται και ορισμένα άλλα, λιγότερο διάσημα, επιγραφικά νομικά κείμενα. Ένα από αυτά, γραμμένο βουστροφηδόν σε δύο στίχους, που χρονολογείται επίσης στον 7ο αιώνα π.Χ. έχει ως εξής:

Ἐ(τ)αιρηιᾶν: ἔφαδε. ὄζ' ἀγέλασι τῷ ὑπερβοίῳ μῆνος ἐν ἰκάδι ὄρον ἤμεν².

Στο κείμενο αυτό, οι εταιρίες συσχετίζονται με τις *αγέλας*, για τις οποίες τίθεται ένα χρονικό όριο, η 20ή ημέρα του μηνός Υπερβοίου. Όσον αφορά στην πρώτη λέξη της επιγραφής, τη γενική *ἐταιρηιᾶν*, έχουν προταθεί δύο τρόποι ερμηνείας: είτε, όπως είναι το πιθανότερο, σημαίνει «για τις εταιρίες», δηλαδή αυτές αποτελούν το αντικείμενο της νομοθετικής ρύθμισης στην οποία προβαίνει το νομοθετικό σώμα, ή, σύμφωνα με τη δεύτερη ερμηνεία, οι εταιρίες είναι εκείνες που έλαβαν την απόφαση, ο νόμος δηλαδή αυτός προέρχεται από τη νομοθετική δραστηριότητα των εταιριών. Η δεύτερη αυτή ερμηνεία προϋποθέτει ότι οι εταιρίες έχουν δικαιοδοσία νομοθετική, η οποία αναμφίβολα θα προέρχεται από ένα όργανο που θα συγκέντρωνε όλες τις εταιρίες, ένα είδος καθολικής συνέλευσης όπου οι πολίτες συγκαλούνταν κατά εταιρίες. Με άλλα λόγια θα πρόκειται για μια λαϊκή συνέλευση που συγκαλείται με τρόπο ανάλογο με αυτόν της ρωμαϊκής φρατρικής εκκλησίας (*comitia curiata*).

Η ύπαρξη του θεσμού των *ἐταιρειῶν* στην Κρήτη έγινε αρχικά γνωστή από τη μεγάλη δωδεκάδεκτη επιγραφή της Γόρτυνας, που τοποθετείται, ως γνωστόν, περί το 480-460 π.Χ. Το σημαντικό στοιχείο που προσθέτει στις γνώσεις μας η επιγρα-

1. H. van Effenterre - F. Ruzé, *Nomima. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec*, I, Rome 1994, αρ. 81. «Για τις εταιρίες (ή: από τις εταιρίες) αποφασίστηκε το εξής: όσον αφορά στις αγέλες, ο μήνας Υπέρβοιος, την εικοστή ημέρα, να είναι το όριο».

2. *Nomima* αρ. 68.

φή της Δρήρου είναι ότι οι συσσωματώσεις αυτές ανάγονται στους αρχαϊκούς χρόνους, αφού μαρτυρούνται τουλάχιστον από τα τέλη του 7ου π.Χ. αιώνα. Μία ακόμη μαρτυρία για την ύπαρξη του θεσμού αυτού κατά την αρχαϊκή εποχή προέρχεται και πάλι από την πόλη της Δρήρου: πρόκειται για μια επιγραφή των ελληνοιστικών χρόνων που διασώζει τον όρκο που έδιναν οι έφηβοι κατά το τελικό στάδιο της μύησής τους, το οποίο κατέληγε στην εισδοχή τους στο σώμα των πολιτών. Έχει αποδειχθεί ότι το τελευταίο τμήμα της επιγραφής, που αναφέρεται στις *εταιρείας* είναι αντίγραφο από αρχαϊκό κείμενο, κατά πάσα πιθανότητα του 6ου αιώνα³. Μία ακόμη επιγραφική μαρτυρία προέρχεται από τα Μάλλια, στην οποία αναφέρεται ότι οι *εταιρήες*, τα μέλη δηλαδή των εταιριών, συμμετέχουν σε μια γιορτή που όπως φαίνεται εορταζόταν τακτικά⁴.

Οι γνώσεις μας σχετικά με το θεσμό των εταιριών στην Κρήτη εμπλουτίζονται από το συνδυασμό των επιγραφικών με τις γραμματειακές, κυρίως λεξικογραφικές, μαρτυρίες. Πρόκειται κυρίως για μια πληροφορία του Δωσιάδα, αναφερόμενη από τον Αθήναιο, που μας πληροφορεί ότι στη Λύκτο, μίαν άλλη κρητική πόλη γνωστή από την αρχαϊκή εποχή, όλοι οι πολίτες ήταν μοιρασμένοι σε εταιρίες, οι οποίες ονομάζονταν *άνδρεια*⁵ και αφετέρου για ένα σχόλιο του Ησύχιου στο επίθετο *Εταιρείος*, που αναφέρει ότι έτσι αποκαλούνταν ο Ζεός στην Κρήτη.

Δρήρος, Γόρτυνα, Μάλλια, Λύκτος: γίνεται έτσι βέβαιο ότι οι *εταιρείαι* ή *άνδρειον* ήταν θεσμός διαδεδομένος σε όλες τις κρητικές πόλεις από τον 7ο π.Χ. αιώνα που διατηρείται μέχρι την ελληνοιστική εποχή. Οι κοινωνικο-πολιτικές αυτές ομάδες περιλαμβάνουν αποκλειστικά πολίτες, αφού αποτελούν υποδιαίρεση του σώματος των πολιτών, και λατρεύουν όπως φαίνεται σε όλες τις πόλεις τον ίδιο θεό, τον Δία εταιρείο.

Παρά το γεγονός ότι οι *εταιρείαι* διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στην πολιτική ζωή της Κρήτης επί πολλούς αιώνες, λίγα πράγματα μας είναι γνωστά σχετικά με τη λειτουργία και τις αρμοδιότητές τους. Στη μεγάλη επιγραφή της Γόρτυνας η *εταιρεία* εμφανίζεται με ενεργό συμμετοχή στο τυπικό της υιοθεσίας. Για την

3. IC I, IX.137-164 = Nomima αρ. 48. Αρχικά ολόκληρη η επιγραφή θεωρήθηκε ως αντίγραφο αρχαιότερου κειμένου, όπως όμως απέδειξε ο H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec*, Paris 1948, 168-9, το κείμενο είναι σύγχρονο της ελληνοιστικής στέρας που χρονολογείται με τους ίδιους άρχοντες (*κόσμους*), και μόνον οι τελευταίοι στίχοι αποτελούν απόσπασμα αρχαϊκού κειμένου.

4. M. Guarducci, IC I 74, στ. 41.

5. Δωσιάδας στον Αθήναιο, 143 a-b (FrGrHist 458 F 2): *Διήρηται δ' οί πολίται πάντες καθ' εταιρίας. καλοῦσι δὲ ταύτας ἀνδρεία.*

εγκυρότητα της υιοθεσίας, ο τύπος που ορίζει ο νόμος περιλαμβάνει δύο στάδια: «Η πράξη της υιοθεσίας να τελείται στην αγορά, ενώπιον των συναθροισμένων πολιτών, από το βήμα από το οποίο γίνονται οι προκηρύξεις. Ο υιοθετών να προσφέρει στην εταιρεία του σφάγιο και πρόχου γεμάτο με κρασί»⁶. Στο πρώτο στάδιο, ο πατέρας παρουσιάζει το θετό γιο στη λαϊκή συνέλευση και σε πλήρη δημοσιότητα διακηρύσσει τη βούλησή του να προβεί στην υιοθεσία. Με τον τρόπο αυτό ενημερώνονται και δίνουν σιωπηρά τη συναίνεσή τους όλες οι εταιρείες, από τις οποίες προέρχονται υποχρεωτικά οι πολίτες. Στη συνέχεια ο θετός πατέρας είναι υποχρεωμένος να παραθέσει γεύμα στα μέλη της εταιρίας του. Με την αποδοχή του σφαγίου και του πρόχου η εταιρία αποτυπώνει την αποδοχή του νέου μέλους στους κόλπους της. Με τον τρόπο αυτόν ο θετός γιος εντάσσεται στην εταιρία του υιοθετήσαντος, όπως εντάσσεται στην εταιρία του πατέρα ο γνήσιος γιος αμέσως μόλις τον παρουσιάσει ο πατέρας κάνοντας τη σχετική δήλωση.

Στα αρχαϊκά δίκαια αποτελεί κοινό τόπο η τέλεση της υιοθεσίας ενώπιον της λαϊκής συνέλευσης. Την ανάγκη δημοσιότητας και καθολικής αποδοχής δικαιολογεί το γεγονός ότι η υιοθεσία έχει ως αποτέλεσμα μια μεταβίβαση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων - κατά βάσιν περιουσιακών - που ξεφεύγει από τα ιδιωτικά όρια και αφορά ολόκληρη την πόλιν. Η ενώπιον του συναθροισμένου σώματος των πολιτών τέλεση της υιοθεσίας σηματοδοτεί μια εποχή κατά την οποία η «πολιτική γη», η έγγειος ιδιοκτησία των πολιτών από όποιο καθεστώς κι αν διέπεται, τελεί υπό τον άμεσο έλεγχο της πόλεως.

Στο αττικό δίκαιο της κλασικής εποχής η υιοθεσία έχει απαλλαγεί από τον τύπο αυτόν και τελείται ιδιωτικά, χωρίς δημοσιότητα. Ως προς το δεύτερο στάδιο όμως, της παρουσίασης του θετού τέκνου και της ένταξής του στις πολιτικές υποδιαιρέσεις στις οποίες ανήκε ο πατέρας, ανάλογη διαδικασία προβλέπεται και από το αττικό δίκαιο, που όριζε ότι τόσο τα θετά όσο και τα γνήσια τέκνα έπρεπε να παρουσιαστούν και να γίνουν δεκτά με μια αντίστοιχη τελετή από τη φρατρία του πατέρα. Όπως λοιπόν η αθηναϊκή φρατρία ήταν η μόνη που μπορούσε να πιστοποιήσει ότι κάποιος ήταν ή όχι μέλος της, έτσι και η κρητική εταιρεία λειτουργούσε ως θεματοφύλακας του ληξιαρχείου των μελών της⁷. Ως μάρτυρες της παρουσίασης

6. IC IV X.33-39 = R. Koerner - Kl. Hallof, *Inscriptliche Gesetzestexte der frühen griechischen Polis*, Köln-Weimar-Wien 1993 (στο εξής: *Gesetzestexte*), αρ. 180: *ἀνπασιν ἔμεν ὀπὸ κά τιλ λ'ἔι. ἀμπαίνεθαι δὲ κατ' ἀγορὰν/καταφελμένον τῶμ πολιατᾶν/ἀπό τῶ λάοῳ ἀπαγορεύοντι./ὁ δ' ἀμπανάμενος δότο τᾶ/ι ἐταρείαι τᾶι Φᾶι αὐτῶ ἱαρεῖον καὶ πρόχοον Φοίνο.*

7. F. Bücheler - E. Zietelmann, *Das Recht von Gortyn*, Rheinisches Museum 40, 55.

των γιών των συμπολιτών τους, οι εταίροι είναι εγγυητές της νομιμότητας της ένταξής τους.

Δεν μπορεί ωστόσο να παραλληλιστεί η κρητική εταιρεία με την αθηναϊκή φρατρία, τουλάχιστον με τη μορφή που έχει η τελευταία κατά την κλασική εποχή. Τα μέλη της *έταιρείας*, η οποία άλλωστε αποτελούσε τη βάση κάθε πολιτικής οργάνωσης στις κρητικές πόλεις, συνδέονται με δεσμό ουσιαστικό και πολύ στενότερο από τον δεσμό που συνδέει τους φράτερες. Αυτή η συνύπαρξη των εταίρων εκδηλώνεται και με τα δημόσια συσσίτια, που αποτελούν σταθερό τόπο συγκέντρωσης των εταίρων. Η καθημερινή αυτή σχέση ενισχύεται από το γεγονός ότι οι πολίτες, μέλη των εταιριών, είναι συγκεντρωμένοι στην πόλη. Πράγματι στον εφηβικό όρκο της Δρήρου *αί έταιρειαι... αί έμ πόλει* αντιπαρατίθενται με την περίπτωση κάποιοι Δρήριοι να βρίσκονται έξω, στα σύνορα: *καί αί πεί τινεν ούρεύωντι Δρήριοι*. Όσοι Δρήριοι τυχαίνει να βρίσκονται έξω από την πόλη είναι οι φύλακες των οχυρών (*ούρεύωντες*) και λαμβάνουν κανονικά το μερίδιό τους σε κάθε διανομή. Μπορεί λοιπόν κάποιοι εταίροι να βρίσκονται προσωρινά εκτός πόλεως, όπου φυλάσσουν τα οχυρά, όμως το κέντρο των εταιρειών είναι η πόλη, καθώς η καλλιέργεια των αγρών ανήκει στους οικείς.

Σχετικά με τα έσοδα των κοινών συσσιτίων των εταιριών στο ανδρείον, δεν είναι απολύτως ακριβής η πληροφορία του Εφόρου ότι οι πολίτες τρέφονταν με δημόσια δαπάνη, αφού η δαπάνη αυτή προέρχεται εν μέρει από δημόσιες προσόδους και εν μέρει από ιδιωτικές υποχρεωτικές συνεισφορές εκ μέρους των πολιτών, κατά βάση τακτικές, αλλά και έκτακτες. Για τη Λύκτο⁸ αναφέρεται ότι την εποχή που γινόταν η περισυλλογή των καρπών, «ο κάθε ένας συνεισφέρει στην εταιρία του το ένα δέκατο της παραγωγής του⁹». Αυτές οι εισφορές σε είδος αποτελούσαν αντικείμενο λεπτομερών νομοθετικών ρυθμίσεων, όπως φαίνεται σε ένα επιγραφικό κείμενο από τη Γόρτυνα των αρχών του 5ου αιώνα¹⁰. Το ακρωτηριασμένο αυτό κείμενο διασώζει το τελευταίο τμήμα από την απαρίθμηση διάφορων αγροτικών προϊόντων, το κάθε ένα από τα οποία ακολουθείται από έναν αριθμό που αντιπροσωπεύει την ετήσια συνεισφορά κάθε πολίτη στα συσσίτια της πόλεως. Ότι πρόκειται για τη συνεισφορά των πολιτών στα συσσίτια γίνεται γενικώς αποδεκτό, είτε ο αριθμός αυτός αναφέρεται σε μέτρα (βάρους ή όγκου των προϊόντων) είτε σε μέρος επί του συνόλου της σοδειάς του κάθε προϊόντος (λ.χ. δύο δέ-

8. Δωσιάδας στον Αθήναιο, IV 143, a-b, FrGrHist 458 F 2.

9. Για το σύστημα αυτό βλ. Cl. Talamo, MiscGR 12 (1987), 9-26.

10. IC = Nomima I, αρ. 49.

κατα, τρία δέκατα). Στο κείμενο αυτό εξάλλου γίνεται μνεία και των καρποδοιστών. Πρόκειται για άρχοντες της πόλης που ελέγχουν το σύνολο του συστήματος των συσσιτίων, επιβλέπουν τη συγκομιδή των καρπών και μεριμνούν ώστε να αποδοθεί από τον καθένα η πραγματική ποσότητα την οποία υποχρεώνεται να εισφέρει στα κοινά γεύματα χωρίς να αποκρύψει κάτι, και ίσως παραλαμβάνουν αυτούς τους καρπούς¹¹.

Παράλληλα υπάρχουν και έκτακτα έσοδα που αυξάνουν το εισόδημα των εταιρειών. Ο εφηβικός όρκος της Δρήρου που προαναφέρθηκε ορίζει ότι το ποσόν συγκεκριμένων προστίμων που επιβάλλονται στους κόσμους και στη βουλή αποδίδεται στις εταιρίες. Επίσης έκτακτη συνεισφορά στα συσσίτια αποτελούν οι προσφορές κάθε πατέρα κατά την τελετή με την οποία παρουσιάζει το φυσικό ή θετό γιο του στην εταιρεία.

Η συνεισφορά στα συσσίτια δεν είναι υποχρέωση μόνο των πολιτών, μελών των εταιριών. Ο Αριστοτέλης¹² αναφέρει ότι ένα μέρος από τους φόρους που απέδιδαν οι περίοικοι, δηλαδή οι οικείς, προοριζόταν εκ του νόμου για τα συσσίτια, ενώ για τη Λύκτο γνωρίζουμε ότι ο κάθε δούλος πλήρωνε έναν αιγινητικό στατήρα κατά κεφαλή. Σε μια σύμβαση του 550 περίπου από τις Αρκάδες, την οποία καταρτίζει η πόλις με έναν πολίτη άλλης πόλεως ονόματι Σπενσίθιο, τίθενται οι όροι με τους οποίους ο Σπενσίθιος θα παράσχει στην πόλη τις υπηρεσίες του ως γραμματέας, και μεταξύ των προνομίων που παραχωρούνται σ' αυτόν και στους απογόνους του είναι το δικαίωμα της διατροφής στα κοινά γεύματα στο *άνδρεϊον*, για τα οποία όμως υποχρεώνεται να παρέχει κρέας αξίας 10 διπλών πελέκεων όταν οι άλλοι προσφέρουν τους πρώτους καρπούς¹³.

Η σπουδαιότητα της εταιρίας για τους Κρήτες μαρτυρείται και από τον όρο με τον οποίο προσδιορίζονται όλοι εκείνοι που αποκλείονται από την πόλιν. *Άπέταιροι* ονομάζονται όσοι δεν έχουν πρόσβαση στα πολιτικά δικαιώματα: καθώς δεν έχουν τις προϋποθέσεις για να συμμετάσχουν στις εταιρίες, στερούνται και τη δυνατότητα συμμετοχής στα κοινά. Μαθαίνουμε επίσης από μια επιγραφή της Γόρτυνας των αρχών του 5ου αι.¹⁴ για την ύπαρξη ενός ειδικού δικαστή των εταιριών. Σε ένα κείμενο που περιέχει διάφορες δικονομικές ρυθμίσεις, αναφέρεται ο *τᾶν*

11. Αντίστοιχοι άρχοντες υπάρχουν και σε άλλες ελληνικές πόλεις, όπως λ.χ. στην Κω του 4ου αι., όπου ονομάζονται *καρπολόγοι*, ή στη Θάσο, όπου και πάλι μαρτυρούνται με την ονομασία *καρπολόγοι*.

12. Πολιτικά 1272 a 18.

13 Nomima I, αρ. 22.

14. Gesetzestexte αρ. 129.

ἐταιριῶν δικαστής. Αυτός ειδικά ο δικαστής των εταιριών, μαζί με έναν άλλο, ὅς τῶν ἐνεκύριον δικάδη, επιτάσσονται να εκδικάζουν τις υποθέσεις που προσάγονται ενώπιόν τους αυθημερόν ή μέχρι την επόμενη ημέρα. Εάν δεν εκδώσουν την απόφαση μέχρι την επομένη, τιμωρούνται. Η ακριβής έκταση των αρμοδιοτήτων του δικαστή των εταιριών μας είναι άγνωστη: δεν γνωρίζουμε αν επέλυε τις διαφορές μεταξύ των μελών στο εσωτερικό μιας εταιρίας ή αν ήταν αρμόδιος για τις διαφορές που προέκυπταν μεταξύ των εταιριών. Το πιθανότερο είναι ότι τα καθήκοντά του περιλάμβαναν συνδυασμό των δύο περιπτώσεων.

Η διαβίωση στο εσωτερικό των εταιριών ρυθμιζόταν από ειδικό νομοθετικό πλαίσιο. Ὡς ένα παράδειγμα τέτοιας νομοθετικής ρύθμισης μπορεί να αναφερθεί ένας νόμος που σώζεται εν μέρει, από μιαν άλλη κρητική πόλη, την Ελτυνία.

Ο νόμος αυτός, που χρονολογείται στο 500 περίπου π.Χ.¹⁵, προβλέπει διάφορες περιπτώσεις σωματικής βλάβης και ορίζει τις αντίστοιχες ποινές. Ἐτσι, μετά από ορισμένες ρυθμίσεις που αφορούν στην πρόκληση σωματικής βλάβης με τα χέρια, δηλαδή χωρίς τη χρήση όπλου, στην απρόκλητη επίθεση, όταν κάποιος επιτίθεται «ἀρχων χειρῶν ἀδίκων», κατά την έκφραση του αντίστοιχου αθηναϊκού νόμου και στην νόμιμη άμυνα, η οποία θεμελιώνει το ατιμώρητο, στη συνέχεια ο νόμος εξειδικεύει ανάλογα με την ηλικία τόσο εκείνου που προξενεί όσο κι εκείνου που υφίσταται την άδικη πράξη. Διακρίνονται δύο περιπτώσεις, η πρώτη όταν ο δράστης της σωματικής βλάβης είναι ενήλικος (ἀνήρ) και το θύμα του τραυματισμού παιδί (πῆισκος) και η δεύτερη όταν ο δράστης της ύβρεως είναι έφηβος (ἀγέλαος) και το θύμα παιδί (πῆισκος).

Οι ποινές που επιβάλλονται στο δράστη σε κάθε μια από τις δύο αυτές περιπτώσεις δεν σώζονται, σώζονται όμως κάποια άλλα στοιχεία. Στην πρώτη περίπτωση, της σωματικής βλάβης που προκαλεί ενήλικος σε παιδί, και ορίζεται με το ρήμα *παίημι*, αναφέρονται ορισμένοι χώροι στους οποίους ο νόμος απαγορεύει να γίνει κάτι, το οποίο αγνοούμε. Οι χώροι αυτοί είναι το *ἀνδρεῖον* (τροφείο των ανδρών), η *ἀγέλη*, το τροφείο των νέων, ο *κορός* και ίσως κάποιοι άλλοι χώροι που λείπουν από την επιγραφή μας.

Στη δεύτερη περίπτωση, αυτήν της ύβρεως παιδιού από νέο, ο νόμος παραπέμπει στην εφαρμογή των γραπτών νόμων που ήδη υπήρχαν, και αρμόδιοι να δικάσουν είναι οι κόσμοι. Πρόκειται εδώ για διαφορετικό αδίκημα, το οποίο περιγράφεται με τον όρο *ὄνηδηι*, και πιθανόν να περιλαμβάνει περιπτώσεις εξυβρίσεως με έργα ή λόγια, αντίστοιχα με το αδίκημα της *ὑβρεως* στο αττικό δίκαιο.

15. Gesetzestexte αρ. 94.

Συναντούμε λοιπόν και στην Ελτυνία τις τρεις ηλικιακές ομάδες των ανδρών, οι οποίες στη Γόρτυνα είναι γνωστές με τους όρους *ἄνωροι, ἀπόδρομοι και δρομεῖς*, δηλαδή ανώριμοι, ώριμοι (ηβήσαντες) και ενήλικες. Σχετικά με τις ομάδες ηλικιών στη Γόρτυνα, ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος αναφέρει τις εξής διακρίσεις:

α. Ἄνωρος ἢ ἄνηβος ονομάζεται το αγόρι μέχρι να συμπληρώσει τα 14 και το κορίτσι μέχρι τα 12, οπότε και φθάνει σε ηλικία γάμου.

β. Ἀπόδρομος είναι ο νέος από τα 15 μέχρι να συμπληρώσει τα 18. Απόδρομοι ονομάζονται οι έφηβοι επειδή δεν μετέχουν στους δρόμους, δηλαδή στα δημόσια γυμνάσια. Η περίοδος αυτή διακρίνεται σε δύο μέρη, που το πρώτο εκτείνεται από τα 15 ως και τα 16 χρόνια, διάστημα κατά το οποίο ο νέος δεν συμμετέχει ακόμη στις αγέλες, και το δεύτερο αρχίζει από τα 17, οπότε ο έφηβος εισέρχεται στην αγέλα και τελειώνει στα 18, με την ένταξη του εφήβου στο σώμα των πολιτών. Πριν ακόμη συμμετάσχει στην αγέλα πάντως ο νεαρός Κρητικός παίρνει μια πρώτη γεύση της συμβίωσης των πολιτών: στο πλαίσιο της μαθητείας του, εμφανίζεται στους τόπους συνάντησης των ανδρών, στα *ἀνδρεῖα*, όπου υπηρετεί τους άνδρες στα συσσίτια. Μόλις κλείσει τα 16 γίνεται δεκτός στην αγέλα, για μια περίοδο δύο χρόνων μέχρι να γίνει *δρομεύς*.

γ. *Δρομεύς* ονομάζεται ο ώριμος άνδρας μετά τα 18. Η ενηλικίωση άρχιζε στη Γόρτυνα, όπως στην Αθήνα και τη Σπάρτη, στο τέλος του 18 έτους. Δρομεύς είναι εκείνος που συμμετέχει στο *δρόμον*, δηλαδή στους αγώνες δρόμου στο δημόσιο γυμνάσιο, οι οποίοι προσιδιάζουν στους ενηλικούς. Ο αγώνας δρόμου είναι κατ' εξοχήν ανδρικός και στην Λάτω η έξοδος από την αγέλα που οδηγεί στην ενηλικίωση ονομάζεται *ἐγδραμεῖν* από το ρήμα *ἐκδράμω*, που σημαίνει φεύγω τρέχοντας.

Στην Ελτυνία οι τρεις αυτές ομάδες ηλικιών αποδίδονται με τους όρους *πῆσιςκος, ἀγέλαος και ἀνήρ*.

Οι όροι *ἄνηβος* και *ἀνήρ*, δηλαδή ανήλικος και ενήλικος, συναντώνται και σε μιαν άλλη επιγραφή από τη Γόρτυνα, του βου αι.¹⁶, στην οποία η αναφορά της λέξης *ἀμύοτον* (δηλ. αμύητον), που είναι η μοναδική στην Κρήτη, μαζί με τη μνεία σκόνης ή άμμου, παραπέμπει πιθανότατα στα τελετουργικά της μύησης των νέων¹⁷.

Το δεύτερο στοιχείο που αναφέρεται στην επιγραφή με την οποία ξεκινήσαμε είναι η σύνδεση των εταιριών με τις αγέλες των νέων. Η αντιπαράθεση της *ἀγέλας*, ή κοπαδιού, όπου ζούσαν οι έφηβοι, με το *ἀνδρεῖον*, όπου ζουν οι ολοκληρωμένοι

16. IC IV 14 = Nomima αρ. 82 = Gesetzestexte αρ. 121.

17. Για τα τελετουργικά της μύησης των νέων βλ. H. Jeanmaire, *Couroi et Courètes*, Lille-Paris 1939 και P. Vidal-Naquet, *Le chasseur noir*, Paris 1981.

άνδρες είναι γνωστή ήδη από τον Έφορο. Όταν βγαίνει ο νεαρός κρητικός από την αγέλα για να γίνει δεκτός στην εταιρία εγκαινιάζει την εισδοχή του στις τάξεις των ενηλίκων, των πολιτών. Νωρίτερα, η εισδοχή του στην αγέλα σηματοδοτεί το τέλος της παιδικής του ηλικίας, μιας ηλικίας της αγριότητας όπως έχει επισημανθεί ήδη από τον Πλάτωνα¹⁸ και την προετοιμασία του, την «εξημέρωσή» του κατά κάποιο τρόπο προκειμένου να περάσει στην ηλικία της πολιτικής ζωής. Η περίοδος των δοκιμασιών και των μυητικών διαδικασιών που παρεμβάλλεται ανάμεσα στην παιδική ηλικία και την ενηλικίωση είναι η εφηβεία.

Εύστοχα η αγέλα έχει αποδοθεί ως «κοπάδι ζώων που κάποιος οδηγεί¹⁹». Ας μην ξεχνάμε και τους όρους βούα και βουαγός στη Σπάρτη. Σε αντιπαράθεση με τις συντροφίες των ώριμων ανδρών που είναι οι εταιρίες, οι αγέλες των νέων που βρίσκονται στο περιθώριο της πόλης, αφού ακόμη δεν συγκαταλέγονται στους πολίτες/οπλίτες, διαβιώνουν κατά μεγάλο μέρος και από γεωγραφική άποψη στο περιθώριο της πόλης, στα σύνορα, στα ούρια ή όρια όπου βρίσκονται τα οχυρά.

Με την ολοκλήρωση της δοκιμασίας και της μύησής του στην αγέλα ο νέος κρητικός κάνει την είσοδό του στη δημόσια ζωή, γίνεται πολίτης εντασσόμενος στην εταιρία. Αυτός ο οριστικός αποχωρισμός του από τη νεότητα και η προσχώρησή του στην ωριμότητα, στους οπλίτες, σ' αυτούς που κυβερνούν την πόλιν, γίνεται με μια επίσημη τελετή, κατά την οποία δίνει όρκο ενώπιον των κόσμων. Η επιγραφή της Δρήρου περιέχει ένα τέτοιο όρκο που δόθηκε από τους 180 νέους που έβγαιναν εκείνη τη χρονιά από την αγέλα. Είναι πιθανό ότι το τυπικό του εφηβικού όρκου στην Κρήτη δεν ήταν αμετάβλητο όπως ο εφηβικός όρκος στην Αθήνα, αλλά μπορούσε να ποικίλει ανάλογα με τις συμμαχίες και τις εχθρές της πόλης, αντλούσε δηλαδή από την επικαιρότητα κατονομάζοντας εχθρούς ή καινούργιους συμμαχούς. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο συνάδει με το γεγονός ότι ο εφηβικός όρκος και γενικότερα όλος ο θεσμός της εφηβείας, ενταγμένος στον τρόπο ζωής των κρητικών ολιγαρχικών κοινωνιών, δεν είναι απλώς επιβίωση αλλά ζωντανή καθημερινή πραγματικότητα, άρα και το τυπικό είναι σε επικοινωνία με τα γεγονότα της επικαιρότητας. Συνδέεται έτσι με τον καλύτερο τρόπο η ένταξη του νέου πολίτη με τους αρχαίους νόμους και παραδόσεις.

Οι έφηβοι, τα μέλη της αγέλας ορκίζονταν χωρίς όπλα. Αυτή είναι η σημασία της λέξης *ἄζωστοι*. Σε όλη τη διάρκεια της μύησής τους εξάλλου είναι γυμνοί, δηλαδή, όπως σχολιάζει ο Πλάτων, άοπλοι, ή, όπως εξηγεί ο Πλούταρχος, φέρουν

18. Νόμοι 864 e.

19. P. Chantraine, Dictionnaire Étymologique de la langue grecque, στη λ.

ένα μικρό εγχειρίδιο, για να γίνουν πάνοπλοι οπλίτες με την ένταξή τους στην κοινωνία των πολιτών.

Στους τελευταίους στίχους του εφηβικού όρκου της Δρήρου²⁰ ορίζεται (137-143): Αυτά τα υπομνήματα της αρχαίας χώρας της Δρήρου, οι νέοι που κάθε χρόνο γίνονται άζωστοι, πρέπει να τα τηρούν και να ορκίζονται σ' αυτά.

Αυτά τα υπομνήματα, δηλαδή το απόσπασμα από το δημόσιο αρχείο, περιέχουν ένα είδος «χρονικού της γης της Δρήρου»²¹. Μπορούμε να αναπαραστήσουμε την εικόνα: οι νέοι που ορκίζονται είναι *άζωστοι*, άοπλοι έφηβοι που συμμετέχουν σε γιορτές μύησης ανάλογες με τα *Έκδύσια* της Φαιστού ή τα *Γυμνοπαίδια* της Σπάρτης. Το τελετουργικό έχει τρία μέρη: Πρώτα γίνεται η μάχη στα σύνορα, την ημέρα της νέας σελήνης, εναντίον των γειτονικών Μιλατίων. Η παραδοσιακή εχθρότητα των Δρηρίων με τους ανατολικούς γείτονές τους Μιλατίους μαρτυρείται και σε άλλη αρχαϊκή επιγραφή²². Επακολουθεί αγώνας δρόμου μεταξύ των μελών της *άγέλας*, μετά τον οποίο γίνονται δεκτοί στην τάξη των ενηλίκων πολιτών, των *δρομέων*. Τέλος ο κάθε νέος φυτεύει μιαν ελιά, το μέγαλωμα της οποίας πρέπει να φροντίσει. Η πράξη αυτή, εκτός από τα οικονομικά κίνητρα που είναι η ικανοποίηση των αναγκών των γυμνασίων σε λάδι²³, έχει και συμβολικό χαρακτήρα, καθώς συμβολίζει την ενσωμάτωση του κάθε νέου στον καλλιεργημένο χώρο της πόλης. Δίνοντας τον όρκο που θα τον κάνει οπλίτη, ο νέος επικαλείται τα ορόσημα της μεθορίου που διαχωρίζουν την πόλη από τους γείτονες καθώς και κάποιους καρπούς, σιτάρι, κριθάρι, αμπέλια, ελιές, που όντας τα βασικά στοιχεία διατροφής συμβολίζουν ταυτόχρονα την καλλιεργημένη και υποταγμένη γη.

Η τελετουργική αυτή μύηση των νέων και η κατάληξή της, η επίσημη ένταξή τους στην κοινωνία των ανδρών γινόταν, όπως μας πληροφορεί η επιγραφή μας, την 20ή ημέρα του Υπερβοίου, μια ημερομηνία που βρίσκεται κοντά στην φθινοπωρινή ισημερία.

Οι εταιρείες στις κρητικές πόλεις αποτελούν ζωντανά μέλη της πολιτικής ζωής, όχι μόνο τον 7ο αλλά ακόμη και κατά τον 5ο αι.²⁴, σε αντίθεση λ.χ. με την Αθήνα,

20. IC I, IX,1 (137-164) = Nomima αρ. 48.

21. Πρβλ. Nomima, 200.

22. Nomima αρ. 66.

23. R.F. Willetts, *Cretan Cults and Festivals*, London 1962, 200-202.

24. Ο H. van Effenterre, Nomima 280, εικάζει ότι μπορεί οι εταιρείες να αποτελούνται μόνο από πολίτες ορισμένης τάξης. Ίσως αυτό να είναι αλήθεια για μια προγενέστερη εποχή.

όπου η παλαιότερη εφηβεία έχει ενσωματωθεί στο πλαίσιο της φρατρίας, θεσμού αρχαϊκού που ενεργοποιείται ξανά τον 5ο αι. αλλά μετά τον Κλεισθένη αποδυναμώνεται προς όφελος του δήμου. Στις κρητικές πόλεις οι τελετουργίες της ένταξης στην πολιτική κοινωνία είναι το ίδιο ουσιαστικές στον 7ο αι. όσο και στην ελληνιστική εποχή.

ΜΑΙΕΣ ΚΑΙ ΤΡΟΦΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

Αθηνά Δημοπούλου

ΔρΝ - Δικηγόρος

Κάθε τοκετός απαιτεί την παρουσία μίας έμπειρης γυναίκας, ρόλο που μπορεί να αναλάβει η μητέρα ή κάποια άλλη συγγενής της επιτόκου, αλλά που ασκείται στις αρχαίες πηγές από μία γυναίκα που συγκεντρώνει εμπειρία στους τοκετούς και αμείβεται για τις υπηρεσίες της, την μαία. Οι μαίες αποτελούν έτσι ένα από τα αρχαιότερα επαγγέλματα που ασκείται αποκλειστικά από γυναίκες.

Σε ελληνικές επιγραφές απαντά ο όρος *ιατρομαία*¹ που δείχνει ότι η δραστηριότητα της μαίας συνδυαζόταν με αυτή της ιατρού και ειδικότερα της γυναικολόγου.² Στα λατινικά η μαία καλείται *obstetrix*, όρος που σημαίνει κυριολεκτικά «εκείνη που στέκεται εμπρός (στην επίτοκο για να δεχθεί το νεογνό)».³ Ο Σωρανός ο Εφέσιος, που ασκεί την ιατρική στη Ρώμη κατά τον δεύτερο μ.Χ. αιώνα, στο σύγγραμμα του *Περί Γυναικείων Παθῶν* που απευθύνεται κυρίως στις μαίες,⁴ σκιαγραφεί το πορτραίτο της ιδανικής μαίας: οφείλει να διαθέτει βασική μόρφωση, ώστε να μπορεί να διαβάσει τα συγγράμματα που την αφορούν, διακριτικότητα, καθώς καλείται να μοιραστεί τα μυστικά πολλών γυναικών, ευφυΐα, μνήμη, εργατικότητα, αλλά και την φυσική κατασκευή που θα της επιτρέψει να ανταπεξέλθει στο δύσκολο έργο της. Οφείλει να διατηρεί τα χέρια της καθαρά και μαλακά, να απέχει από την οινοποσία, καθώς δεν ξέρει ποτέ ποια στιγμή θα κληθεί να παράσχει τις υπηρεσίες της, να μην είναι φιλοχρήματη, ώστε να μην δέχεται να παράσχει ουσίες που προκαλούν άμβλωση έναντι αμοιβής, ούτε προληπτική, ώστε να

1. Βλ. επίσης *ιατρομέα*, CIL VI.9477, 9478.

2. Σχετικά με την άσκηση της γυναικολογίας και ιατρικής, βλ. Κ. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από την γυναίκα στις ελληνικές πόλεις και το Βυζάντιο», *Συμβολές στην έρευνα αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου*, Πάντειον Πανεπιστήμιον, Κέντρο μελέτης αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, 2, 1994, σελ. 9-17, M.DUMOND, «L'obstetrique et la gynecologic dans la Rome antique», *Cahiers Medicaux Lyonnais*, 41, 1965, σελ. 83-91.

3. Βλ. V.FRENCH, «Midwives and Maternity Care in the Roman World», in *Rescuing Creusa, sp.n. Helios*, New Series, 1986, 13(2), σελ. 69-84.

4. Sor., *Gyn.* I 2-3 ILB